

HEKAYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ YAZARIN XƏYALLARI

(7 may 2014-cü ildə Ankara'da
"Uluslararası 14-cü Öykü Günü"
nda edilmiş məruzə əsasında)

Əvvəlki ödəniş nömrədə

Qısalıq aşığı

Anton Çexov qardaşı Aleksandr Çexov'a məktubunda yazırdı: "...nə qədər çox ixtisar etsən, səni o qədər tez-tez çap edirlər" (4 yanvar 1886). Ona ünvanlanmış digər tövsiyə məktubunda qısalığın və şəxsi duyumun vacibliyini vurğulayır: "həftədə iki hekayədən artıq yazma, onlar üzərində işlə, ixtisar et, qoy əməyin əsl əmək olsun. Özün hiss etmədiyin, rastlaşmadığın əzabları uydurma və görmədiyin mənzərəni çəkmə, çünki hekayədə yalan danışmaqda yaldan daha çox dəridir... hər sətir üzərində dur ki, başdövşəmə olmasın" (6 aprel 1886).

Ümumiyyətlə, Çexov'un nisbətən təcrübəsiz yazar qardaşı Aleksandr'a (və ümumiyyətlə, nisbətən təcrübəsiz digər yazarlara) verdiyi məsləhətlərin canı qısalıqdadır: "siyasi-sosial-iqtisadi təbiətli uzun sözdüzlətmələr olmasın..., xüsusən qısalıq..., təbiət təsvirləri çox qısa olmalıdır..." (10 may 1886). Qısalıq, sanki, Çexov'a hakim kesilən düşüncədir. Bu barədə daha bir neçə misala müraciət edərik. M.V. Kiselyova'ya məktubundan: "Çox yazıram... birini bitirməmiş o birini başlayıram... Bir oturma yazm - öz qələminizə tam inanla... 8-10 səhifəyə çatan kimi həmişə durun" (21 sentyabr 1886). N.A. Leykin'e məktubunda (7 oktyabr 1886) tanış bir xanımın hekayəsini təqdim edir: "hekayə... ən başlıcası qısa (qadınlar istisna hallarda qısa yazırlar), bir qədər sentimentaldir, amma bunun əhəmiyyəti yox-

dur". N.A. Leykin'e yazdığı digər bir məktubdakı fikir, zənnimcə, Çexov'u qısalıq aşığı və ya qısalıq pedantı kimi səciyyələndirməyə mütəyyən əsas verir: "mənə məktublarda tarixi göstərmək xurafətdir və lazımsız bezəkdir" (6 noyabr 1886). Çexov'un "qısalıq istedadın qardaşdır/bacısıdır (qardaşı Aleksandr Çexov'a məktub, 11 aprel 1889) fikri məşhurdur. Yazdığı məktublarda qısa olmasınla çalışır: "Ofi Öz saqqız uzunçuluğumla Sizi yordum... Tənqidin belə uzun çıxacağını bilsəydim, yazmazdım...Lütfən, bağışlayın!" (M.V. Kiselyova'ya məktub, 14 yanvar 1887).

Böyük riyaziyyatçı Ömer Xəyyam dünyada daha çox öz rübailəri ilə məşhur olmuşdur. Xəyyam müdrik poetik fikri cəmi dörd misrada yığcam ifadə etmək ustalığı ilə yanaşı riyaziyyat, fəlsəfə, mexanika və musiqi üzrə orijinal tədqiqat və şərhlərində də öz qısalığı ilə seçilir. Xəyyam irihəcmli əsər yazmamışdır; mütəxəssislər ona aid edilən yeganə nisbətən iri həcmli tarixi-etnoqrafik əsərin - "Novruznamə"nin olsa-olsa yalnız bir hissəsinin Xəyyama məxsus ola biləcəyini deyirlər (Mehdi Amin Razavi. The Wine of Wisdom/ The Life? Poetry and Philosophy of Omar Khayyam. One World. Oxford, 2007). Görünür ki, qısa yazmaq bəzi elm və sənət adamlarının üslubuna, özünü ifadə tərzinə çevrilə bilər.

Çexov və iri həcmli əsər yazmaq arzusu

Hekayəçi yazarı digər yazardan, məsələn, əsasən roman yazanlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər varmı? Varsa nədir onlar? Bir yazarın roman deyil, əsasən hekayə yazmasının bir səbəbi varmı? Hekayəçi yazar hekayə yaradıcılığı ilə özünü xoşbəst sa-

nırımı? Belə bir fikir mövcuddur ki, "xalis" hekayəçilər arasında məşhurlar romançı məşhurlardan xeyli azdır. Poeziyada uzun və ya sifətli şeir ("poema"), başqa sözlə, mənzum roman Goethe, Byron, Puşkin zamanı ilə müqayisədə, hətta bizə yaxın olan

Seməd Vurğun dövrünə nəzərən indi dəbdə deyil. Nərdə vəziyyət fərqlidir.

Edgar Allan Poe hekayəni romandan üstün sayır, bununla o, əlbəttə, özünə inamını da ifadə edirdi (The Philology of Composition, essay, 1846). Çexov belə deyil, tərsinə, yazarın öz əsas sözlünü romanla deyə biləcəyini düşünürdü. Çexov'dan önce yaşayıb-yaradan rus yazarlarının əksəriyyəti, xüsusilə, L. Tolstoy, Dostoevskiy, Turgenev, hətta şairlərdən Puşkin və Lermontov iri həcmli roman yazıblar. Hekayə ustası olan Çexov roman yazmayıb və Rus nəsrində bu mənada istisnadır. Belkə Çexov özünü iri həcmli əsər yazmaq istəməyib, roman yazmaq xoşuna gəlmirmiş?

Yaşlı nəslin təmsilçisi yazar Dmitriy Qriqoroviç (1822-1900) Çexov'a onun yaradıcı istedadını yüksək qiymətləndirən bir məktub göndərmiş (1886), daha gözəl və irihəcmli əsərlər yazmağa çağırmış, onu bu işin vacibliyinə inandırmaşdı. Bu məktubdan ruhlanan Çexov Qriqoroviç'in sözlərindən çox xoşlandığını gizlətmir, tanışlarına ünvanladığı məktublarda bu barədə yazmış, yazıçı Viktor Bilbin'a "qoca (Qriqoroviç -H.İ.) mənə işlərimi təcili atmağı və nəse iri bir şey yazmağımı tələb edir" deyər xəbər vermişdi (4 aprel 1886). Qriqoroviç'in özünə yazdığı cavab məktubunda isə, onunla razılaşdığını bildirmişdi: "Elə bir hekayəni xatırlamıram ki, onun üzərində bir gündən artıq işləmiş olum... Bütün ümid gələcəyədir. Mənim cəmi 26 yaşım var." (28 mart 1886).

İri həcmli əsərləri çətin sayır, həmçinin, onlara hörmət edirdi. Lakin, Çexov'un yaradıcı yazı üslubu genişlətmək deyil, qısaltmaq üzərində qurulmuşdu, o həmişə yazılarının ilkin variantını qısaltmağa çalışırdı. 1883-də "Oskolki" dərgisinin redaktoru N.A. Leykin'ə məktubda (ay və gün məlum deyil) "İsveç kibriti" hekayəsini nəzərdə tutaraq yazırdı: "mənim Traşik'imın taleyi necədir? Çərçivələr olmasa yaxşı hekayə çıxardı... Hətta əsas mətləbini və düzünü də məhdudlaşdırmalı oldum... bu mövzuda tam bir povest də yazmaq olardı". Eyni adama eyni ildə digər məktubundan: "Mən yolu azdım və bir çap verəqi həcmində (1970-ci ill əsərləri küllisində 20 səhifə-H.İ.) nəhəng bir hekayə yazdım" (kursiv-H.İ.). Çoxplanlı kimi görünən bir neçə hekayəsini "roman" adlandırmışdı, sanki onlar yazmaq istədiyi romanların planları idi ("Hesablı nikah", "Yaşıl meşə

zolağı", "Kommersiya müşavirinin qızı", "Bekarçılıqdan", "Ninoçka", "Üç il"). "Çaxnaşma" adlı hekayə ilk dəfə "Romandan parça" adı ilə çap olunmuşdu ("Peterburqskaya qazeta", 1886, № 33). Çexov kiçik həcmli hekayə yazmağı daha yaxşı bacardığını etiraf edirdi: "Ümumiyyətlə, böyük şeylərlə müqayisədə kiçikləri qat-qat daha yaxşı yazmaq olur - iddia azdır, uğur isə var... Bundan artıq nə lazımdır?!" (M.V. Kiselyova'ya məktub, 14 yanvar 1887). Eyni fikri A.N. Pleşçeev'ə yazdığı məktubda təkrar etmişdi (19 yanvar 1888). Çexovun xas olan güclü ölçü hissi və konkretlik onu uzunçu olmaq imkanından məhrum edirdi.

Hekayə yazma-yaza yol gedir, üstükdə gözləndiyi roman görünür, ora çatmağı arzu edir, lakin çatacağına əmin olmadığını göstərirdi: "Kiçik iş üçün oturmağa tələsərəm, lakin, mənə yəne nəse bir böyük işdən yapışmaq həvəsi yaranır. Ah, bilsəydiniz başımda necə bir roman süjeti əyləşib! Necə qəşəng qadınlar! Necə dəfn mərasimləri, necə toyları! Pulum olsaydı Krıma qaçardım, orada sərv ağacı altında oturub 1-2 aya roman yazardım. Təsəvvür edin ki, artıq üç səhifəm hazırdır! Bununla belə, düz demirəm: əlimdə pul olsaydı, elə fırladardım ki, bütün romanlar kələmayallaq uçub gedərdi" (Pleşçeev'ə məktub, 9 fevral 1888).

Əslində, Çexov şeir və roman xaricində özünü geniş əhatəli yazar sayırdı: "Bundan əlavə, mənim geniş döyüş meydanım və zəngin seçimim var; roman, şeir və çuğulluq xaricində hər şeyi sınaqdan keçirmişəm" (Pleşçeev'ə məktub, 14 sentyabr 1889) Çexov əsəri uzatmaq əvəzinə yenisini yazmağa bağlayırdı; onun, sanki, mövzu problemi yox idi. Mövzu da adi, sözlər də, arzulayan, amma əlindən iş gəlməyən qəhrəmanlar da... Nabokov demişkən, Çexov mətnaltı mənaya müsbət rol verir və mətni uzatmağa ehtiyac duymurdu: "Çexov heç vaxt əsl uzun roman yazma bilməzdi - o sprinter idi, stayer deyil" (Vladimir Nabokov. səh. 326).

Əks qütbədə duran, hadisələri yavaş-yavaş, tələsmədən inkişaf etdirən üsluba malik yazarlarla müqayisə üçün böyük roman ustası V. Hugo yaradıcılığından bir misal gətirirəm: "Səfiller" in baş qəhrəmanı Jean-Valjean əsər başlayandan xeyli sonra (14 fəsilli birinci kitabdan sonra) meydana çıxır, digər qəhrəman - Javert isə ilk dəfə xeyli daha sonra görünür."

"Çöl" və həcmli yazıdan qaçış

Çexov'un avtoqrafik, etnoqrafik yol qeydləri və təbiət təsvirləri ilə dolu iri həcmli "Çöl" əsəri (1888) diqqəti çox cəlb etmişdi, onu Çexov'un "böyük ədəbiyyatda" debütü kimi görənler vardı. Çexov özünü isə bu barədə nağūman idi (Mənim "Çöl"üm po-

vestə deyil, çöl ensiklopediyasına bənzəyir" - Suvorin'ə məktub, 3 fevral 1888), əsər üzərində işləyərkən əzab çəkdiyini deyirdi. "... İri bir şeyə başlamışam... uzun yazma adətini olmadığından, vermiş etdiyimdən artıq bir şey yazmaq qorxusundan ifrata

qapılıram. Bütün səhifələr mənə yığcam, sanki sıxılmış kimi alınır... İndi belə çıxır ki, hələ böyük şeylər yazmağa bilmirəm" (D.B. Qriqoroviç'ə məktub, 12 yanvar 1888). Həmin günlərdə yazdığı digər məktublarda da bənzər sözlər söyləyir, məsələn: "uzun yazmağa vərdiş etmədiyimdən, tez-tez üslubdan, ahəngdən düşürəm, yoruluram, fikrimi sona çatdırıram, kifayət qədər ciddi deyiləm... o mənə nəhəng, darıxdırıcı və həddindən artıq xüsusi görünür" (Ya. P. Polonski'yə məktub, 18 yanvar 1888) və ya "hər səhifə kompakt alınır, kiçik hekayə kimi..." (Korolenko'ya məktub, 9 yanvar 1888). O, gah bu əsərinin yaxşı, bənzərsiz bir şey olduğunu deyir, gah da gəlibhələ qapılırdı, nisbətən uzun əsər yazmaq cəhdi onu əməlli-başlı yormuşdu. M.V. Kiseleva'ya məktubunda "sümükələrimin iliyinə qədər yorulmuşam" deyir (3 fevral 1888), A.S. Lazarev-Qruzinskiy'ə məktubunda da bunu təkrar edir: "biabırçı dərəcədə yorulmuşam... bundan daha yaxşı edə bilmirəm..." (4 fevral 1888).

Çexov ona pərəstiş edən şair Aleksey Pleşeev'ə yazdığı məktublarda eyni əsər ətrafında bənzər fikirlər söyləyir - "iri şey yazmaq xırda şeylə müqayisədə qat-qat çətindir" (19 yanvar 1888), "mən hələ uzun yazmağa alışmamışam, həm də tənbələm; kiçik

işlər mənə erköyün edib" (23 yanvar 1888), "yorulmuşam, uzun yazmaq vərdişim olmadığından əzab çəkdim, gərginliklə yazıram və hiss edə bilmirəm ki, xeyli boş şey yazmışam (3 fevral 1888). Bu məktubunda, üstəlik əsərin ortasını, yəni, nisbətən uzun yerini yazmaqdan qorxduğunu, uzatmaq qorxusunu, bu anlaşılmaz ağrıyı dilə gətirir: "Yalnız başlanğıc və sonluqdan ibarət olan kiçik hekayələrə adət etdiyimdən, ortanı yazdığımı hiss edəndə darıxdırıcı, sözü çeynəməyə, sözün çürüyümlü çıxarmağa başlayıram". A. Tvardovski (1910-1971), Çexovun əksinə, bir sıra "başlanğıcsuz" başlayan və "sonluqsuz" bitən hekayədən söhbət açır (Василий Тёркин).

İri həcmli əsər, roman yazmaq istəyi Çexov'u tərk etmir, lakin, o, yazma bilmədiyini də dərk edirdi. "Şadam ki, 2-3 il əvvəl Qriqoroviç'ə qulaq asmadım və roman yazmadım!... Yetkinlik lazımdır - bu bir, ikincisi, şəxsi azadlıq hissi zəruridir..." (Suvorin'ə məktub, 7 yanvar 1889). Ertəsi gün eyni şəxsə yazdığı məktubda xəyala dalır: "qış gecələrində povest və romanlar yazmaq yaxşıdır, bunu edəcəm - ağillananda". 1897-ci ildə "1500 misrada" adlı roman üzərində işləməyə başlamış (bu barədə məktublarında yazmış), 1899-cu ildə bu işdən yorulub əl çəkmişdi (7 yanvar 1899, Suvorin'ə məktub).

Tənqidlər və təriflər

Çexov, hekayələrində müəllif münasibəti görünmədiyinə görə, tənqid edilirdi. Daha sonra bu üsul Çexov'un gücü, istedadı kimi qəbul edildi. Çexov onu tənqid edənlərin fikrinə geniş münasibət göstərmir, onların haqlı olmadığını düşündürdü: "Mənə de-yirlər ki, mənim hekayələrimdə etiraz elementi görünür, onlarda simpatiya və antipatiya yoxdur. Məgər hekayənin başlanğıcından sonuna qədər mən yalnız qarşı qəti etiraz etmirəm-mi? Məgər bu istiqamət deyilmi?" (A.N. Pleşeev'ə məktub, 10 və ya 11 oktyabr 1888). O, mütləq liberal və ya konservator kimi görünmək fikrindən uzaq olduğunu bildirir (A.N. Pleşeev'ə məktub, 4 oktyabr 1888), hər cür adillikdən, xırdaqlardan yazır, lakin, hadisəni bütün detalları ilə təsvir etmək istəmədiyini, oxucuya da yer saxladığını deyir: "Siz mənim obyektivliyimi xeyir və şərəf etinasızlıq adlandırırırsınız, mənə ideal və ideyaların olmamasına görə danlayırsınız... Mən yazanda tamamilə oxucuya arxayın oluram, düşündürəm ki, hekayədə çatışmayan, əksik qalan subyektiv elementləri o özü əlavə edəcək" (A.S. Suvorin'ə məktubdan, 1 aprel 1890).

Qeyd edim ki, Guy de Maupassant

(Mopassan, 1850-1893) də nikbin yazıçı deyildi və onu da öz qəhrəmanlarına münasibət bildirmədiyini və şəri, zülmü cəzalandırmadığı üçün məhkəmə günahlandırır dılar.

Çexov'un üslubunu qızğın müdafiə edənlər də vardı: "O, insanları heç vaxt bezəmir... Stilist kimi Çexov'a heç kim çata bilməz... Rus dilini, onun inkişafından danışsaq, Puşkin, Turgenev və Çexov yaratdılar" (A.M. Qorki, "Yarğanda" haqqında məqaləsindən). Qorki'nin fikrincə "həyatın xırdaqlarının faciəsini Anton Çexov qədər heç kim belə aydın və incə anlamırdı", "onun istedadının dəhşətli gücü məhz onun özündən heç nə uydurmamasıdır... O, heç vaxt insanlara bezək vurmur (Novoqorodskiy listok, № 29, 1900; bax - Çexov, cild 6, səh. 434).

Çexov'un böyüklüyü qəbul edilir, ancaq onun haqqında təriflərdə belə tənqidsiz, iynəsiz keçinilmirdi. 1888-ci ildə Çexov Elmlər Akademiyasının Puşkin mükafatına layiq görüldü. Bu təqdimat aşağıdakı sözlərlə ifadə edilmişdi: "Cənab Çexov'un hekayələri, yüksək ədəbi tənqidin tələblərini tam ödəməyə də, bizim çağdaş belletrist ədəbiyyatımızda görkəmli hadisəni təmsil edir".

Ehtiraslı yazı arzusu və üslub

"Eyni şeylər yazmaqdan bezmişəm. Şeytanlardan, müdhiş, vulkan kimi qadımlardan yazmaq istəyirəm, cadugerlərdən,..., amma, heyhat..." (E.M. Şavrova'ya məktub, 4 dekabr 1994); göründüyü kimi, Çexov'da "sədə, sən və mən kimi" insanlar mövzusunun kənara çıxmaq yanğısı varmış. Çexov "ciddi addım atmaq", iri həcmli bədii əsər-roman yazmaq istəyirdi, "5 povest, 2 roman sifjetləri var başımda", "indiyə qədər yazdıklarım yazmaq istediklərimlə müqayisədə heç nədir" (Suvorin'ə məktub, 27 oktyabr 1888). Amma, yaza bilmədi... Bəzi tənqidçilərin fikrincə Çexov hər şeyi soyuq qan ilə eyni cür yazırdı, onlar Çexov'u "ideyasız" sayırdılar (yəqin ki, "böyük" ideyanı, roman yazılmasına səbəb olacaq ideyanı nəzərdə tuturlarmış). Onun heka-

yə və pyeslərində qarşılıqlı sevgi qitliğı nütmayış olunur, hissələrini boğanlar və həyatın darıxdırıcılığı təsvir edilir. Çexov "Darıxdırıcı tarix" hekayəsində "ümumi, ideyasız" həyatın mənasız olduğunu hiss edən professordan bahs edir.

Charles Darwin öz həyat tarixçəsində (avtobiografiya) yazmışdı: "Əsl candan sevile bilən heç olmazsa bir qəhrəmanı olmayan heç bir romanı, zənnimcə, birinci sinif saymaq olmaz - əgər bu qəhrəman yaxşı bir qadın olsa, bu daha da gözəldir". Çexov Darwin haqqında "Darvin'i oxuyuram. Necə də zəngin!. Onu dəhşətli dərəcədə sevirem" demişdi (V.V. Bilibin'ə məktub, 11 mart 1886). Görəsən, sevimli Darwin'in yuxarıdakı sözlərindən Çexov'un xəbəri varmı?!

Dram əsərlərində Çexov'un yaradıcı psixologiyası

Çexov dram əsərləri də yazdı. 1827-ci ildə əsas qoyulan Taqanroq teatrı onda böyük maraq yaratmışdı. Yada salmaq istərdim ki, müsəlman şərqinin ilk dramaturqu olan M.F. Axundzadə dram əsərlərini, bənzər şəkildə, 1844-cü ildə Tiflisdə yaradılan rus teatrının təsiri altında yazmışdı.

İri həcmli nəsr əvəzinə niyə pyes olmasın?! Pyes teatr vasitəsilə daha yaxşı tanına bilər, teatrda sınaqdan çıxıb ikinci həyat yaşaya bilər. Teatrda əlavə şərh var və o, müəllifin şərhləri ilə üst-üstə düşməyə də bilər; məsələn, Çexov'a görə rejissorlar onun komediyalarını drama çevirirlər. Teatrda hazırlanan tamaşa mətn müəllifi, musiqi müəllifi və quruluşçu rejissorun, rəssamın və əlbəttə, aktyorların birgə əməyi ilə fəzə çıxır, tanınır, məşhurlaşmağa bilər. Yazar təkbaşına əsər yazır və oxucu onu təkbaşına oxuya bilər. Tamaşalar isə müxtəlif şərhlər, bəzəmələr vasitəsilə meydana çıxır. Məsələn, bəstəkar balet musiqisi yazır, bu musiqi öz-özünə mücərrəd simfonik musiqidir, xoreograf-baletmeyster bu musiqini fiziki-harmonik hərəkətlə, rəqslərlə canlandırır - özünü bildiyi kimi. İki ayrı baletmeyster eyni balet musiqisini çox müxtəlif şəkildə canlandırır. Baletin şöhrətlənməsi həlledici dərəcədə baletmeysterin işindən asılıdır. Eynilə, eyni bədii əsər əsasında müxtəlif rejissorlar çox fərqli kinolar çəkirlər.

Yəni Çexov'un məktublarına müraciət edərik. "Nəse qərribə bir şey yazacam" (Suvorin'ə məktub, 5 may 1895), "dram sənətinin bütün qaydalarına zidd olan" (21 noyabr 1895) - Çexov bu halda da öz "qaydalara zidd" üslubuna sadıqdır. Bu "qərribə şey" Çexov'un komediya saydığı "Qağayı" idi. "Forte kimi başladım, pianissimo olaraq bitirdim" - dram əsərlərinin bütün qaydalarına zidd olaraq, povest alındı" (A.S. Suvorin'ə məktub, 21

A. P. Çexov və Olqa Knipper

noyabr 1895). Bu pyesdə də, digərlərində də obrazlar əvvəldə xoş əhvalı və ya xoşbəxt görünür, sonda hər şey korlanır, sonda hərni bəd xəbərdir, heç kim öz istəyinə çata bilmir.

Çexov'un dörd pyesi məşhurlaşdı (*Qağayı*, *Vanya dayı*, *Üç bacı* və *Albalı bağı*), müxtəlif dillərə

çevrildi, teatrlarda oynanırdı, filmlərə mövzu oldu. Dramları haqqında tənqid tərifdən çox idi: "hər şey adidir", "hərəkət azdır", dağınıqdır", "artıq məişət ün-
stərləri daxil edir", "fikir aydın deyil", "ictimai məna yoxdur", "mənasız dialoqlar", intriqasız", "məqsədsiz", "obrazları həvəssiz"... Çexov'u yüksək qiymətləndirən Lev Tolstoy "Üç bacı" üçün "Hamı dram? Pyes yerində sayır", "bir şeyə dəyməz", "axır qədər oxuya bilmədim" demişdi (A.П. Чехов в воспоминаниях современников. Издательство "Художественной литературы", Москва, 1960. См. Там: И. Альптуллер. О Чехове - Из воспоминаний, стр. 595 - 596). Əsərləri tərifləyənlər də vardı, Çexov'un sağlığında pyeslər böyük səhnə həyatına başladılar (MXAT öz üslubunu məhz Çexov'un pyesləri ilə təsdiq etdi və məşhurlaşdı), Çexov'un pyesləri yeni teatr yaradıdı fikri yayıldı, jurnallar və teatrlar Çexov'u rahat buraxmır, pyesini biza göndər deyə xəbiş edirdilər.

Çexov'un dram əsərləri də, hekayələrində olduğu kimi, həvəssiz, mübarizəsiz, gücsüz obrazlarla doludur. Bəs niyə bu pyeslər məşhur oldu? Çexov doğrudan da ənənəvi teatr qayda-qanunlarını pozmuşdu - teatr effektləri və intriqası olmayan, güclü, ideyali qəhrəmanları olmayan, komiklik, dram və faciənin qarışığı olan pyeslər yazırdı. Səhnə sadəliklə, göstərici effektlər əvəzinə saxtalıqdan uzaq həyatiliklə dolur. Səhnədə qəhrəmanlar yoxdur, böhran içində olan, yaşamaq qabiliyyəti zəif passiv insanlar var. Göstərici əyləncə əvəzinə daxili psixoloji vəziyyətin ahəngi, hakimliyi mövcuddur. Qəhrəmanlar yoxdur, amma birləşdirici ümumi əhval, ruh halı var, Çexov lirikasının dərinliyi,

Çexov un bədii harmoniyası

Çexov bədii ədəbiyyatın qaydalarına meydan oxumuş (mövcud qaydaları pozmuş, yeni qayda yaratmış?!), adiliyi zirvəyə qaldırmış, soyuq münasibətlərin, ümidsizliyin və çaresizliyin cansıxıcı simfoniyasını yaratmış və bu əhənglə maraqlı oyatmışdı. Yaradıcılığında açıq əbşyanən ideyalara, ümumiləşmələrə yer vermirdi (qısa, öləri ifadələri saymasaq). İdeya və idealları yaradıcılığa buxov sayırdı. Qəhrəmanın xoş həyatı və ideyaları olsa-olsa ancaq gəncliyində olub, indi həyat pisləşib, yeni həyat uğrunda mübarizə edən yoxdur, "məndə vicdana görə hərəkət etmək kişiliyi çatmır" ("Kədarli tarix"). Çexov heç nə sübut etmir, çox həyatı, bəzəksiz mühit yaradır, onun çoxsəslı musiqisində ayrı-ayrı ifaçılar deyil, orkestr eşidilir. Müsəhirləri Çexov'u heç də elliklə alqışlamırdılar, onu anlaşılmaz sayanlar az deyildi; Çexov'un əsərləri birdən-birə deyil, addım-addım anlaşılır və qəbul edilirdi...

Çexov öz "Qağayı" pyesində Trenoqin'in dili

sadəliyin psixoloji dərinliyi var. Çexov'un pyesləri darıxmanın və məzmunu aydın olmayan kədarin poeziyasıdır, bu pyeslərdə arzu və gerçəklik arasında görünməz sədlər var. Tamaşaçılar ağlayır, Çexov isə komediya yazdığını israr edirdi.

Çexov'da hər şey qısa olduğu kimi, nəsr lirikası da qısa. Kədarli pessimizm və inamsızlığın ustalıqla işlənmiş obrazları tamaşaçının ürəyini sıxır. "Çexov məna qəhrəmansız pyes yazma planını bildirdi" (1902-ci il); sonra məlum olduğu kimi, bu, sonuncu pyesi - "Albalı bağı" haqqındadır (A.L. Vişnevskiy. Kloçki vospominaniy, L., 1928, str. 101). Qəhrəmansız bu əsərlərdə qəhrəmana çevrilən rəmzlər və mühit var, ölmüş qağayı (Qağayı), gecə tufanı (Vanya dayı), şəhər yanğı (Üç bacı) var. Bənzər rəmzlərə hekayələrində də rast gəlinir, məsələn, "Telebe" də axşam tonqalı.

Çexov pyesləri də çətinliklə yazdığını deyir, onların uğur qazanacağına şübhə edir, dəfələrlə daha pyes yazmayacağına bəyan edirdi. "Pyes roman kimi mütrəkəbdir" (V.F. Komissarjevskaya'ya məktub, 13 noyabr 1900). Xəstə olduğu son illərdə yenidən hekayəyə qayıtmaq istəyirdi, "pyes yazma bilmirəm, məni indi ən adi nəsr cəzb edir (O.L. Knipper'ə məktub, 14 sentyabr 1902). Nemiroviç-Dançenko bunun əksini doğru sayırdı: "pyeslərin naminə belletristikamı burax" (Nemiroviç-Dançenko'nun məktubu, 2 aprel 1901). Çexov'dan təkidlə yeni pyes yazmağı xəbiş edirdilər, o cümlədən, arvadı - məşhur aktrisa O.L. Knipper. Çexov'un dramlarını yüksək qiymətləndirən və səhnələşdirilməsində böyük rol oynayan Stanislavskiy və Nemiroviç-Dançenko bu dramlardakı lirik "suəti axınları" görmüş və tutmuşdular.

İle sanki öz yazıçı kredosunu yada salır (ümumiyyətlə, başını aşağı salıb yazmaqla məşğul olan və şöhrətini hiss etməyən Trenoqin, sanki, Çexov'un öz obrazıdır): "iş köhnə və ya yeni formalarda deyil, insanın heç bir forma düşünmədən yazmasındadır, ona görə yazır ki, bu onun qəlbindən süzülüb axır" (4-cü səhnə).

Çexov'un əsərlərində lirik əhval, xoş fikir və arzular da görünür (*İki gözəl xanım, Gəlmə, Tələbə, Baş bağbanın hekayəsi, Yarğanda, Qağayı...*). Lakin lirik, poetik olan bir anlığa görünür, anı çarpıntının, arzu və istəyin ardınca düşünlük, amansız gerçəkliyin ümidsizliyi gəlir, hər kiçik qüçlcmdən sonra ətrafı qaralıq bürdyür. Bir anlığa doğulan ümid qüçlcm gerçəkliyin mənəşəsində sızılır, can verir. Xoş minor ton və onu boğan kədarli major - budur Çexov harmoniyasının canı, Çexov realizmi onun obrazlarının dəyişməsinə, daxili həyəcanın canlanmasına, həddini aşmasına, yeni, daha gözəl həyat ümidinin yaranmasına

imkan vermir. Çexov'un qəhrəmanları ən yaxşı halda "yaxşı da olacaq, pis də olacaq" deyə bilir ("Yarğan"-da).

İdeyaları və üslubu Çexov'u hekayəyə doğru aparırdı. Dildə dəqiq və qənaətcil, təmkinli idi, əhvalı və hissləri qısa zamanda və məhdud məkanda ifadə edə bilirdi. Çexov çap olunmuş əsərlərini kitab kimi nəşrə hazırlıyanda adətən onları ixtisar edir, "artıq yerlər"i və "artıq ifadələr"i mətnəndən çıxarırdı (bunu başqalarına da, məsələn, Korolenko'ya tövsiyə edirdi), onun əlavələri isə, əssən, senzuranın kəşib çıxar-

dığı yerləri mətnə bərpa etməkdən ibarət olurdu.

İt gəzdirən xanım və *İonuç* mikro-roman tipli hekayələrdir. "İonuç"da insanın alçalması, cırılması, tanazzülü göstərilir. Onun bəzi hekayələri, sanki, sıxılmış roman, O. Pamuk'un bəzi ifrat dərəcədə detallı romanları isə sanki uzadılmış hekayə təsiri bağışlayır. Çexov'da sosiallaşdırma yoxdur və ya çox zəifdir. Mizah hekayə ustası olan Aziz Nesin'də (1915-1995) isə tərsinə - məqsəd sosiallaşdırma, Aziz Nesin'in romanları da var, amma onlar sanki bir süjet ətrafında birləşmiş hekayələr küllisidir.

Cəlil Məmmədquluzadə hekayə yazarı kimi

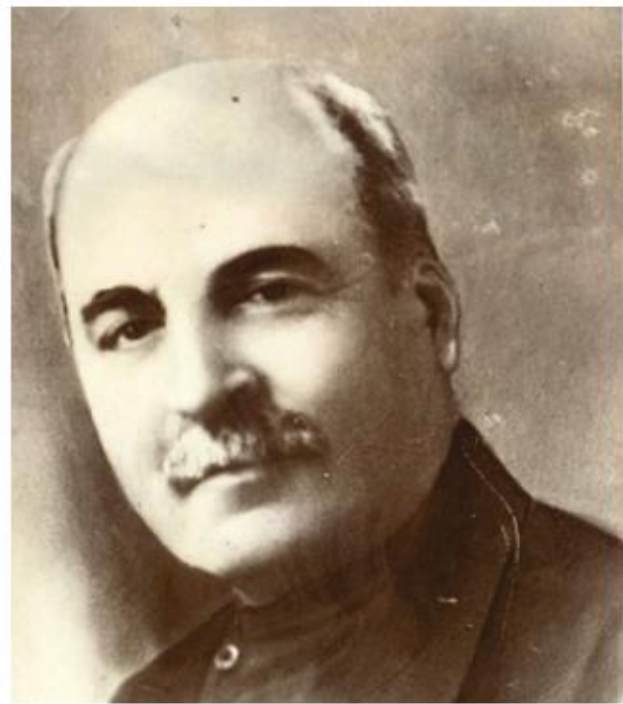
Hekayəyə üstünlük verən Azərbaycan yazarları arasında (və, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında) Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) xüsusi yer tutur. Yaradıcılığa hekayə və sosial həyata aid kiçik məqalələrlə başladı. 1904-də məşhur "Poçt qutusu" hekayəsini yazdı. 1906-cı ildən parlaq illustrasiyalı milli "Molla Nəsrəddin" mizah dergisini çıxarmağa başladı (1906-1917, Tiflis; 1921, Təbriz; 1922-1931, Bakı) və "Molla Nəsrəddin"çi ədəbi məktəbin banisi oldu. Tek vətəndaş deyil, bütün dünyada özünə yer edən sosial ədalətsizlik, həmçinin cahillik (sonuncu daha çox vətəndaş) haqqında bütün yazıları, fel-yetonları ilə ədəbiyyatda və ictimai həyatda əvəzlənə yer tutdu. Sözə qənaət ona xas idi. O, (Çexov kimi) dram əsərləri də yazdı (o cümlədən, "Ölümlər", "Dəli yığıncağı", "Anamın kitabı", "Kamança").

Lakin C. Məmmədquluzadə öz "kiçik adamları" ilə, yazı üslubu ilə Çexov'dan çox fərqlənirdi. O, maarifçi idi, münasibət bildirirdi, sosial bəlaləri fel-yeton və hekayə (və dram) mövzusunda çevirir, nöqtə və sual işarəsi qoymağı vacib bilir və bacarırdı. Çexov'da nəsrə yönəldən operkçilik və tərəfsizlik isə, C. Məmmədquluzadə'də konkret hədəfləri nişan alan fel-yetonçuluqdur. C. Məmmədquluzadə açıq xitab edir: "Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım". O, sözcü və yalançı qələm sahiblərini və vətənpərəstliyi də tənqid edir, "bunlar mənim qulağıma girməz, mənə əməl lazımdır, əməl, əməl!".

Bes C. Məmmədquluzadə niyə roman yazmadı? O, buna qadir idi, "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti və əsərlərindəki polifonik üslub bunu deyir.

Yazarın yaradıcı psixologiyası

Özünü ifadə, problemə münasibət, maarifçilik – yaradıcılığın bu üç tarzi bir tərəfdən bir-biri ilə bağlıdır, digər yandan isə biri aparıcı olmaqla digərləri kölgədə qala bilər. Çexov özünü ifadə zamanı nə əsərin məzmununa uyğun problemə münasibət bildirir, nə də hər hansı nəsihətçiliyi yaxın qoyur (estetik həssaslığına baxmayaraq). O, tam içinə qapanır, olam ya-

Cəlil Məmmədquluzadə

Sadəcə, o dövrün Azərbaycan yazıçıları üçün Şərqi poeziya qaynağı olmuş, Rus və Avropa ədəbiyyatı dram və hekayə sahəsində təcrübə qazanmağa kömək etmiş, M.F. Axundzadə'dən, 1850-ci illərdən başlayaraq dram yazmaq ənənə şəkli almış, hekayə yazmaq dövrü başlamış, böyük roman dövrü isə yetişməmişdi.

zır, yazdığı gəlmədən, hirsənmədən, müsbət qəhrəman yaratmağa çalışmadan - budur onun orijinallığı... Həyat sadədir, bəzək və qəhrəmanlıq əksər hallarda uydurmadır... Əgər yaradıcılıq oyun isə, bu oyunu uzatmaq da ola bilər (həzzi uzatmaq), tez bitirmək istəyi də yarana bilər. Şahmatda ehtiraslı blitz oynayanlar uzun partiyalara həves göstərməyə bilərlər, qı-

sa bir vaxtda partiyayı bitirib, oradakı həyəcanı dadıb yeni partiya bağlamaq, yəni həyəcana doğru tələsmək maraqlıdır. Digər yandan isə, yaradıcılıq üçün tələmə, tənhalıq, xəlqətə çəkilmək zəruri olur; beziləri bu xəlqətdən üzə çıxarıbilmir və ya geri dönmək istəmirlər.

Çexov'a görə həyatdakı problemlərin birqiyətli həlli yoxdur, suallar var, suallara fərqli cavablar var, vacib olan bu problemləri qoymaqdır, bu suallara diqqət verməkdir, problemin sadə həlli yoxdur. Bu baxımdan Çexov *ayrılan* və ya *dağılan* (divergent) yaradıcı düşüncə tərzinə malikdir - belə demək mümkündür (*birləşən* və ya *yığılan* düşüncə tərzini isə qarşıda duran problemin tək bir həlli olduğunu deyir). Freud'un şəxsiyyət psixologiyası baxımından Çexov öz yaradıcılığında Superego'ya gözdəyən yer ayırmırdı (xeyir-şər və mənəviyyətə münasibət bildirmirdi).

Çexov özündə konsentrasiya olunan, qapalı, ehtiyatlı, sakit və bəzi hissələrini nəzarətdə saxlayan, qayğıkeç, passiv, sosiallaşmadan qaçan (hətta öz arvadı ilə tez-tez üzə gəlmək istəməyən - *arvadım mənim əhatədə olmasın*), təmkinli, böyük həzzdən, qəhqəhədən uzaq insan olub. O, hekayə yazarı kimi adi bir fikri qeyri-adi dərəcədə sadə və anlaşılmaqda çətinlikdə hekayəyə çevirir. Çexov'u, sanki, *introvert* olmaqla stabilə yaxın şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək olar. O, kütübdən kənarında, fəallıq göstərmədən müşahidə edən, daxili hissələrinə sığınan yazar idi.

Yaradıcı şəxsiyyətin xarakterik cəhətləri onun yaradıcılığına, üslubuna təsir edir. Ətraf mühitlə dil tə-

pa bilməyən, hər şeydən şikayət edən türk hekayə ustası Sait Faik (1906-1954) Çexov'dan fərqli olaraq qovğaçı və üsyankar idi.

Introvertlər bəzən fəallıq göstərərək ekstrovertlər rolunda hərəkət edə bilirlər. Çexov sosial mühitdə xoşbəxt ola bilməyə də, fəal etiraz edən deyildi, lakin bir dəfə ciddi etiraz etdi. Maksim Qorkinin Rusiya İmperator Akademiyasına fəxri üzv seçilməsi çar 2-ci Nikolayın acığına gəlmiş, akademiyanın adı ilə Qorki üzvlükdən çıxarılmışdı (1902). Buna etiraz əlaməti olaraq Çexov yazar həmkarı V.Q. Korolenko ilə birlikdə bu Akademiyaya fəxri üzvlükdən imtina etmiş, bu barədə çara ünvanladığı məktubda "vicdanım bu hadisə ilə barışmır" deyə etirazını özünəməxsus şəkildə siyasətə deyil, ədalət və vicdanla bağlamışdı ("onu seçilməsi münasibətilə təbrik etmişəm, sonra isə guya çıxarılmamasına səs vermişəm"). Çexov'un ədalətsizlik və yalana düşmən olması məktublarında, həmçinin onun haqqında yazılan xatirələrdə çox açıq şəkildə görünür.

Yaradıcılıq prosesi necə baş verir - bu barədə qədim zamanlardan günümüzdə qədər filosoflar və elm adamları maraqlı fikirlər söyləmişlər. Kəşfin necə edildiyini kəşf edənlər özləri də aksər hallarda tam və aydın izah edə bilmirlər. Onlar müəyyən maraqlı hipotezlər irəli sürməklə kifayətlənmişlər. Kəşfin, yaradıcı gücün ilahidən, muzalardan, yəni fəvqəl xarici qüvvələrdən gəldiyini söyləmək adət olmuşdur. Yaradıcı şəxsin ifadə tərzini, insanları təəcübləndirməsi, heyran etməsi ona şöhrət gətirir. Çağdaş psixologiya və neyroelm yaradıcı prosesi öyrənməyə cəhd edir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

- A.П.Чехов. Собрание сочинений в восьми томах. Издательство «Правда», Москва, 1970.
 Полное Собрание Сочинений Антона Павловича Чехова в 30-ти томах (1-15 бөдii əsərlər, 16-17 – məqalələr, rəylər, gündəlik və qeydlər, 19-30-yazdığı məktublar: 4494). Москва: Издательство «Наука», 1983.
 Письма Чехова за 1875-1904 года. www.anton-chehov.info/pisma-za-1875-1904-goda.html
 Chekhov, Anton, Letters of Anton Chekhov to His Family and Friends with Biographical Sketch, translated by Constance Garnett, Macmillan, 1920. <http://www.gutenberg.org/ebooks/6408>
 Dear Writer, Dear Actress: The Love Letters of Anton Chekhov And Olga Knipper (translated and edited by Jean Benedetti). Methuen Publishing Ltd, 2007.
 Donald Rayfield. Anton Chekhov: A Life. HarperCollins, 1997; New York: Henry Holt, 1998.
 Henri Troyat. Tchekhov. Dutton, 1986 (Труайя Анри. Антон Чехов. Изд-во «Эксмо», М., 2004).
 Maurice R. Berube. Why I hate Chekhov? The Chronicle of Higher Education, 1 March 2002.
 Hans Eysenk. Dimensions of Personality. London, K. Paul Trench Trubner, 1947.
 Hans Eysenk. The Biological Basis of Personality. Springfield, Thomas, 1967.
 Bryan Walsh. The Upside of Being an Introvert (and Why Extroverts Are Overrated). Time, February 6, 2012.
 Susan Cain. Quiet: The Power of Introverts in a World That Can't Stop Talking. Crown Publishers (or Viking/Penguin), 2012.